

Мовна толерантність півдня України

Тамара Розова,

доктор філософських наук, головний консультант
Національного інституту стратегічних досліджень,

Валерій Барков,

доктор політичних наук, завідувачий відділом
Національного інституту стратегічних досліджень

Мовна толерантність населення є одним з вирішальних чинників стабільності суспільства в усіх її вимірах – соціально-економічному, політичному, культурологічному, демографічному, міжконфесійному тощо. Це надзвичайно делікатна сфера людського спілкування, яка протягом історично тривалого часу формується природним чином. Так відбувалося, зокрема, і в деяких регіонах України.

Попри все, зазначена сфера може бути миттєво зруйнована внаслідок як зовнішньополітичних, так і внутрішньополітичних причин. Ними, наприклад, можуть бути ідейно-політичні інтервенції іноземного партнера чи одночасний вплив матеріально-фінансових інтересів центральної та регіональної управлінської еліт, тісно пов'язаних одна з одною. Загострення такої загрози може відбуватися, скажімо, напередодні парламентських або президентських виборів у тому випадку, коли певні сили у своїх вузькополітичних інтересах вдаються до розігрування „мовної карти”. В результаті в суспільстві виникає конфліктогенне поле, на якому штучно провокуються соціальна напруженість, міжнаціональний та міжконфесійний розбрат, політична та економічна нестабільність.

Якщо Україна дійсно бажає збудувати демократичне суспільство, а також розраховує на реальне входження до Євросоюзу, то аксіомою для неї повинна стати теза про те, що держава та її інститути існують для громадян. І чи не в першу чергу це положення стосується мовних проблем. Справа в тому, що природна і абсолютно нормальна для багатьох цивілізованих країн ситуація полілінгвізму в Україні перетворена на конфронтаційну. А це серйозно дестабілізує суспільне життя. Тим часом, як відомо, багатомовність збагачує національну культуру, відкриває перед нею нові перспективи розвитку.

З огляду на зазначені об'єктивні обставини, Верховна Рада України нарешті ратифікувала Європейську хартію регіональних мов. Відтепер

положення Хартії будуть застосовуватися до мов таких національних меншин України, як білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, єврейська, кримськотатарська, молдовська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська. Це стосується сфер освіти, діяльності адміністративних органів і засобів масової інформації, культурної політики та засобів її реалізації. Крім того, положення Хартії використовуватимуться в галузі судової влади, зокрема в карному і цивільному судочинстві чи при розгляді справ, які стосуються адміністративних питань використання регіональних мов або мов меншин.

Водночас заходи, спрямовані на утвердження української мови як державної, її розвиток і функціонування, не розглядаються як перешкода чи загроза розвитку регіональних мов або мов меншин. Говорити ж про надання російській мові статусу другої державної навряд чи актуально, бо це потребує внесення змін до Конституції. А досвід свідчить: ця процедура настільки складна, що результат, який би задовольнив усе суспільство, отримати дуже важко. Тим більше, що це питання можуть заходитися експлуатувати певні політичні сили, провокуючи внутрідержавне протистояння “схід – захід”.

Тим часом, у південних регіонах України, в першу чергу в “інтернаціоналізованій” Одеській області, принципи, задекларовані в положеннях Хартії, задовго до офіційної ратифікації цього документа працювали природним чином, охоплюючи усі соціальні страти. Ця обставина також посилює впевненість, що досвід забезпечення соціальної толерантності на електоральному полі півдня України на чолі з Одесою в умовах полілінгвізму є наслідком об’єктивного поєднання двох складових, де соціальна напруга не перевищує загальнодержавної і де мовні питання не можуть стати причиною чвар серед населення та політичної еліти.

На чому ж базується досвід соціальної і, головним чином, мовної толерантності, яка існує на півдні України? Спробуємо звернутися до історичних фактів як вітчизняної, так і світової історії, які допоможуть висвітлити сутність цього феномена.

Загальновідомо, що розквіт ринкових відносин хронологічно збігається з бурхливою розбудовою промислових міст із відповідною соціальною стратифікацією, котра завжди мусила мати певний привід. За доби модерну, коли ще існувала зайва дешева національна робоча сила, міста залишаються монолінгвістичними. Поступово змагання між окремими виробниками за одержання прибутків виходять за межі національних кордонів. У більшості країн класичного капіталізму міста поступово перетворюються з монолінгвістичних на полілінгвістичні завдяки іноземній робочій силі чи то з колоній, чи то з тих країн, де є зайвий трудовий потенціал. Полілінгвістичними є на сьогодні Амстердам, Лондон, Стокгольм, Копенгаген, Відень. Винятком стали американські міста, які від часу свого заснування були поліетнічними та полілінгвістичними

утвореннями колоніального типу.

Наприкінці XVIII століття аналогічна ситуація виникає на південних кордонах Російської імперії, коли Катерина II видає укази про будівництво у Причорномор'ї нових міст, та, зокрема, порту й міста Одеси. Швидкий розвиток регіону в умовах розквіту абсолютизму й існування кріпащини в країні на фоні розвитку капіталізму в Європі був неможливим лише за рахунок власних трудових ресурсів. Вирішальний вплив тут мали: внутрішні соціально-економічні причини; політична ситуація у провідних європейських країнах, які виконували роль генераторів міграційних процесів; географічна наближеність Одеси до балканського регіону, який був тоді однією з "гарячих точок" і входив до сфери політичних інтересів Росії; відірваність від чиновництва Санкт-Петербурга й Москви; включення міста до смуги осілості; виділення земельних ділянок усім, хто цього бажав.

Усе це приваблювало представників багатьох етнічних груп. Так, слов'янське населення міста (до скасування кріпацтва в 1861 році) формувалося, головним чином, за рахунок козаків, вільновідпущених, селян-утікачів, польських переселенців, болгарських біженців. Не випадково Одеса у першій половині XIX століття стала центром народно-визвольної боротьби грецького й болгарського народів за їх незалежність проти Османської імперії.

Крім того, з містечок Поділля, Волині, Польщі у пошуках кращої долі у Причорномор'я переселялися євреї, а німці-селяни з південних районів Німеччини отримували землю навколо Одеси для організації сільськогосподарського виробництва. Приїжджали торгувати й італійці та французи. За свідченням О. Пушкіна, який перебував на засланні в Одесі у 1823 – 1824 роках, "там все Европой дышит, веет, все блещет югом и пестреет разнообразностью живой. Язык Италии златой звучит по улице веселой, где ходит гордый славянин, француз, испанец, армянин. И грек, и молдаван тяжелый, и сын египетской земли...".

Після 1861 року українське й російське населення міста почало швидко зростати за рахунок селян, які прибували до Одеси на заробітки. За даними одноденного перепису населення міста від 1 грудня 1892 року, з 340.526 городян російську чи українську мову назвали рідною 196.443 одесити. Це становило 57,7 % усіх опитаних. Слід також враховувати, що офіційно українська мова кваліфікувалася тоді як малоросійське наріччя російської мови (окремих даних щодо росіян і українців немає). Їдиш та іврит рідними назвали 106.030 одеситів (31,1 %). Четвертою була польська громада. Рідною польську мову назвали 13.911 опитаних (4,1 %). П'ятою за кількістю була німецька громада, німецьку мову рідною назвали 9.163 опитаних (2,7 %). Шосту позицію посідала грецька мова, рідною її назвали 5.283 учасники перепису (1,5 %). Інші мови називали рідними менше 1 % одеситів: вірменську – 1.293 жителів, французьку – 1.135, італійську – 844,

болгарську – 829, татарську – 700, караїмську – 671, румунську – 510.

Наявність в Одесі трьох великих (російської, української та єврейської), трьох середніх (польської, німецької та грецької) і кількох дрібних етнічних груп на межі XIX й XX століть дозволяє зробити висновок, що місто сформувалося як поліетнічне та багатомовне, що, власне кажучи, історично живило розвиток толерантності.

Серед подій першої чверті XX століття, які по-різному впливали на мовну ситуацію в Одесі, був геноцид вірмен у Туреччині 1915 року, внаслідок якого вірменська громада Одеси збільшилася майже вчетверо порівняно з 1892 роком, жовтневий заколот 1917 року та громадянська війна. Вони значно змінили поліетнічну та полілінгвістичну ситуацію в місті: за кордон виїхали практично всі французи, італійці, заможні греки й німці, було скасовано смугу осілості єврейського населення. Після визнання незалежності Польщі Одесу залишає більше половини польського населення. Те, що у незалежній Польщі до влади прийшли вороги більшовиків, змусило багатьох членів польської громади Одеси у 20 – 30 роках приховувати свою справжню національність.

Необхідно зазначити, що за радянських часів мовна ситуація в Одесі чітко віддзеркалювала як позитивне, так і негативне, що відбувалося в національній політиці СРСР. До 1941 року російська, українська мови та їдиш залишалися мовами трьох найчисленніших етномовних груп Одеси. Етнічна ситуація в місті протягом цього бурхливого періоду варіювалася від відомих фактів геноциду єврейського й циганського населення Одеси під час фашистської окупації до того, що після 1944 року майже спустіли приміські німецькі колонії. А заснування держави Ізраїль та політична “відлига” 60-х років зумовили посилення міграційного процесу, пов’язаного з початком масового від’їзду з Одеси представників третьої за кількістю етномовної групи.

Вихід України з СРСР і проголошення української мови державною логічно й хронологічно збільшили її вагу в суспільних сферах життя Одеси. Проте, за даними соціолінгвістичного опитування дорослого населення міста, проведеного під керівництвом доцента Одеського національного університету Є. Степанова 2002 року, в сімейному спілкуванні нею користуються 12 % одеситів, у побутовому (здебільшого поряд з російською) – 23 %, у трудових колективах – 10,6 %, в офіційно-діловій сфері – 10 %. В той же час з українським етносом себе ідентифікували 45,5 % одеситів, з російським – 44 %, з єврейським – 4 %, з болгарським – 1,7 %, з вірменським – 0,9 %, з молдовським чи румунським – 0,6 %, з білоруським, гагаузьким, грецьким, грузинським, циганським, татарським, азербайджанським, польським, німецьким, чеченським, корейським, чеським та деякими іншими етносами – 3,3 %. Російську мову назвали рідною 77,5 % опитаних одеситів, українську – 16 %, інші мови – 6,5 %.

Вивчення одеськими лінгвістами мовної ситуації в Одесі на початку ХХІ століття дозволяє говорити про існування у місті білінгвізму. 759 (9,5 %) респондентів рідними назвали дві мови. Двомовність, яка передбачає володіння обома мовами як рідними, отримала назву повного білінгвізму. Треба відзначити, що, за даними анкет, однією з двох рідних мов завжди називається російська. Основними варіантами повного білінгвізму серед одеситів є українсько-російський і російсько-український білінгвізм. Більшість населення Одеси є носіями неповного українсько-російського і російсько-українського білінгвізму. Про це свідчать результати самооцінки одеситами рівня свого володіння російською та українською мовами.

Про добре розуміння російської мови заявили 7.820 (97,8 %) опитуваних і майже така ж кількість одеситів вважає, що вільно розмовляє російською мовою (7.740 осіб – 96,8 %). Добре розуміють українську мову 4.417 (55,2 %) респондентів, а можуть вільно спілкуватися українською мовою 3.879 осіб (48,5 %). Ці показники перевищують дані про кількість осіб, які назвали себе українцями, і набагато більші, ніж показники кількості одеситів, які назвали українську мову рідною. Труднощі з розумінням української мови засвідчили 2.240 (28 %) опитуваних, незадовільне володіння – 2.885 (36 %). Тільки 1.343 (16,8 %) респонденти вказали на повне чи незадовільне розуміння української мови, а 1.236 (15,5 %) – практично повну необізнаність з українською мовою.

У сучасній Одесі білінгвізм притаманний як неросійському, так і неукраїнському населенню. Це болгарсько-російський, вірмено-російський, молдавсько-російський, гагаузько-російський, цигансько-російський мовний сектори. В їхніх межах чітко розрізняються сфери спілкування рідною і українською чи російською мовами. Їх представники частіше в сім'ї спілкуються рідною, а в побутовій сфері, на роботі, в державних установах – російською мовою.

Таким чином, в Одесі багатомовність функціонує в українсько-російському, російсько-українському, єврейсько-українсько-російському, єврейсько-російському та російсько-єврейському варіантах. І російською, і українською мовами відбувається родинне спілкування 12 % одеситів, побутове – 23 %, в робочих колективах – 10,6 %, офіційне – 10%. 35 – 40 % одеситів – носії змішаного, прихованого російсько-українського білінгвізму. Ці люди, хоча й надають перевагу російській, але ж добре розуміють українську мову. Необхідно зазначити, що культурна вага української мови в Одесі завжди була питомою, оскільки основу робітничого класу, а частково і середнього, становили вихідці з українських сіл. Проте тривала імперська русифікаторська політика за умов багатонаціонального складу населення Одещини підвищила роль російської мови як мови міжнаціонального спілкування та зумовила її пріоритет в усіх сферах життя Одеси.

Отже, можна дійти висновку, що за роки української незалежності істотних змін у мовній ситуації, котра склалася в Одесі, не відбулося. Не варто їх очікувати й у найближчі роки. Політологи та соціолінгвісти кваліфікують мову одеситів як біцентричну польову структуру з обсяжною зоною перетину російського та українського мовних центрів, на периферії якої перебувають мови. Така структурна організація мовної системи передбачає високий рівень толерантності, взаємозв'язок і взаємопроникнення співіснуючих на одній території мов.

Усі функціонуючі в Одесі мови мають зони перетину, насамперед, з російською, а деякі – з українською мовою. Ця тенденція навряд чи зміниться, враховуючи те, що в останнє десятиріччя дуже високим є відсоток неукраїномовних мігрантів (майже 35 %). Так, вірмено-азербайджанський та грузино-абхазький конфлікти 90-х років, спітакський землетрус, війна в Чечні відчутно вплинули на етнонаціональну ситуацію в місті. Вони й досі ще підтримують цей вплив завдяки відкритим міграційним коридорам та потенціалу відповідних земляцтв.

Ця ситуація має тенденцію якщо й не до радикального посилення, то, принаймні, до тривалої консервації. Так, наприклад, за рахунок біженців з Азербайджану й Вірменії подвоїлася вірменська громада міста. Посилення клановості у внутрішньополітичному житті Азербайджану змушує від'їжджати звідти певну категорію етнічних азербайджанців у пошуках зручніших, ніж на батьківщині, соціальних ніш. Азербайджанська громада Одеси відносно невелика де-юре, але багато з тих, хто прибув сюди за останнє десятиріччя, не має дозволу на постійне проживання в Україні й відмовляється брати участь у будь-яких опитуваннях, як, між іншим, і більшість чеченців, в'єтнамців, циган. Якщо у XVIII – XIX століттях Одеса формувалася як типове колоніальне місто на зразок великих міст США за рахунок українців, росіян, болгар, греків та представників західно-європейських націй, то сьогодні в одеському регіоні посилилася тенденція до поповнення діаспор кавказьких народів та формування нових для Одещини громад з південно-східної Азії та Далекого Сходу.

Таким чином, аналіз історичних джерел мовної толерантності потенційного електорату Півдня України на прикладі Одещини, яка є регіональним політико-економічним лідером завдяки своєму унікальному транзитно-транспортному розташуванню, приводить до таких висновків:

³⁵₁₇ Одеса, як і більшість колоніальних міст світу, є окремим поліетнічним соціумом, ступінь космополітизму якого конкретно-історично обумовлений широкими міжнародними та міжконтинентальними контактами з провідними країнами. Місто йде закономірним шляхом від полілінгвізму до монолінгвізму, і забезпечити конструктивну підтримку чи прискорення цього процесу може тільки виважена, гранично делікатна політика

державного регулювання. Існування поліетнічного та полілінгвістичного міста на раніше колонізованій території свідчить як про неантагоністичний характер співіснування багатьох етносів, так і про життєвість та тривалість колонізаційних процесів у колоніальних містах;

³⁵₁₇ периферійні центри внаслідок природної асиміляції населення із населенням сусідніх та навіть більш віддалених країн завжди мали об'єктивні підстави для полілінгвізму і вимагали багатовекторності внутрішньої політики, дефіцит якої завжди народжував не тільки внутрішню напругу на усіх її рівнях, а й зовнішню – між сусідніми державами;

³⁵₁₇ ринок, розвиток промисловості (на відміну від відносно замкненого сільськогосподарського виробничого циклу) стимулювали підтримку мовної толерантності як плати за дешеву робочу силу. Саме така дешева сила, з огляду на співвідношення між цінами на житло, споживчі товари тощо й розміром заробітної плати та рівнем кваліфікації робітників промисловості, є зараз переважною в Україні. Закономірність така: чим дешевша робоча сила, тим терпиміше до її мовних уподобань ставляться і роботодавець, і держава;

³⁵₁₇ величезний вплив Росії на розвиток півдня України та на ситуацію у ньому напередодні суспільно значимих подій на кшталт виборів здійснюється північним сусідом: а) через своїх симпатиків в Україні та за її кордонами – родинномовні діаспори в обох країнах та в усіх країнах світу, б) через українське зросійщене земляцтво в Росії, в) через меншини, які в обох країнах завжди звикли вважати Москву своїм природним патроном.

Отже, Україна має багату, спільну для усієї етнополітичної різнобарвності нашого народу, історію. Її новітні сторінки почали писатися трохи більше дванадцяти років тому. Це достатній термін для отримання досвіду власного державного будівництва і для визначення межі застосування досвіду демократичних країн світу.

Попри все інше, обидва напрямки політичної діяльності споріднює необхідність ретельного врахування регіональної специфіки розбудовчого процесу задля послідовної демократизації суспільства, у якому мовне питання, залежно від толерантності та поступовості його вирішення, може перетворитися як на деструктивний, так і на творчий фактор. В цьому зв'язку не варто перетворювати ті чи ті регіони на полігон для випробування якихось політичних амбіцій. Одеський регіон, з цієї точки зору, уявляється наочним прикладом еволюційного перебігу подій.